

Νικόλαος Χρόνης

ΟΙ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΟΥ ΚΑΝΤ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟ*

Ο Καντ αναφέρει τον Δημόκριτο τόσο στά προκριτικά όσο και στά κριτικά του έργα, καθώς και στά χειρόγραφα κατάλοιπά του. Άλλοτε τόν αναφέρει μαζί με άλλους αρχαίους ατομικούς, άλλοτε μόνον. Στην πρώτη περίπτωση —πού είναι ή συνήθης στά προκριτικά έργα— ο Καντ μνημονεύει τόν Δημόκριτο, μέ άφορμή παρατηρήσεις του επί τής αρχαίας ατομικής θεωρίας γενικά. Αὐτός άλλωστε είναι και ό λόγος γιά τόν όποϊον τόν αναφέρει, ως επί τό πολύ, μαζί μέ άλλους εκπροσώπους τοῦ αρχαίου ατομισμού. Στην δεύτερη περίπτωση —πού είναι ή συνήθης στην *Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου* και στά χειρόγραφα κατάλοιπα— ο Καντ μνημονεύει τόν Δημόκριτο, μέ άφορμή τήν ένασχόλησή του σέ θέματα πού δέν σχετίζονται μέν πρός τήν φυσική, είχαν όμως άπασχολήσει τόν Ἀβδηρίτη φιλόσοφο. Πρόκειται κυρίως γιά θέματα γνωσιολογίας και ήθικης. Ο Καντ παραθέτει τήν σχετική άποψη τοῦ Δημοκρίτου, μερικές μάλιστα φορές διατυπώνει και σχόλια ἐπ' αὐτῆς.

Οί περιπτώσεις, βεβαίως, κατά τίς όποῖες ο Καντ μνημονεύει τόν Δημόκριτο μόνο του, μάς επιτρέπουν νά διαγνώσωμε ασφαλέστερα τήν γνώμη πού είχε γι' αὐτόν και νά διαπιστώσωμε ακριβέστερα τί πράγματι ἐγνώριζε από τήν αὐστηρῶς ἰδική του διδασκαλία. Τοῦτο όμως, νομίζομεν, δέν πρέπει νά μάς οδηγήσει στην παραθεώρηση ἐκείνων στίς όποῖες τόν μνημονεύει μαζί μέ άλλους ατομικούς. Θά ἐξετάσωμε λοιπόν και τίς δύο, ἀρχίζοντας από τίς δεύτερες.

Ο Καντ αναφέρεται στην αρχαία ατομική θεωρία περισσότερο γιά νά τήν κρίνει και ὀλιγώτερο γιά νά δείξει τήν σπουδαιότητά της. Μέ τήν κριτική του ἐπιζητεῖ νά προκαταλάβει πιθανές ἐναντίον του ἐπικρίσεις¹, γι' αὐτό και ἀναπτύσσει διεξοδικά τά σημεῖα διαφωνίας του, ἐνῶ παραθέτει ἀπλῶς τά σημεῖα συμφωνίας του. Καί στίς δύο περιπτώσεις

---

* Ἀνακοίνωση στό Α' Διεθνές Συνέδριο γιά τόν Δημόκριτο, Ξάνθη, Ὀκτώβριος 1983.

1. *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, Kant's gesammelte Schriften*, hrsg. von der (königlich) Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1902 κ. ἐξ., Τόμ. Ι, σ. 226, 16 κ. ἐξ. Σημειώνομε ότι γιά ὅλες τίς παραπομπές στά έργα τοῦ Καντ χρησιμοποιοῦμε τήν ἔκδοση αὐτή.

ἀναφέρει ονομαστικῶς τοὺς ἀρχαίους ἀτομικούς — ἄλλοτε ὅλους, ἄλλοτε μερικούς μόνο — πολὺ γενικά ὅμως ἐκφράζεται γιὰ τὴ συμβολή τοῦ καθενός στὴ συγκρότηση τῆς ἀτομικῆς θεωρίας. Ἀπὸ ὅσα ἐκάστοτε γράφει συνάγεται ὅτι θεωρεῖ τὸν Δημόκριτο ὡς θεμελιωτὴ τοῦ ἀτομισμοῦ, δὲν παραλείπει ὅμως νὰ τονίσει καὶ τὴν συμβολή τοῦ Λευκίππου. Καὶ στοὺς δύο ἄλλωστε ἀποδίδει τὴν διδασκαλία γιὰ τὴν ἄτακτη κίνηση τῶν ἀτόμων, τὴν δίνη καὶ τὴν τύχη. Στὸν Ἐπίκουρο ἀναγνωρίζει μιὰ προσπάθεια ἀνανεώσεως καὶ βελτιώσεως τῆς ἀτομικῆς θεωρίας, κυρίως μέσω τῆς διδασκαλίας γιὰ τὴν *παρέγκλινσιν*. Δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἔχει σαφῆ ἀντίληψη τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, ἀπόδειξε ὅτι ἐνίοτε τὴν ἀποδίδει καὶ στὸν Δημόκριτο². Στὸν Λουκρήτιο, τέλος, τοποθετεῖ τὴν κορύφωση τῆς ἀρχαίας ἀτομικῆς θεωρίας καὶ τὴν ὀριστική διαμόρφωσή της.

Ἄν ἀνασκοπήσωμεν τὴν ἐν γένει στάση τοῦ Kant ἀπέναντι τῆς ἀρχαίας ἀτομικῆς θεωρίας καὶ τῶν ἐκπροσώπων της, θὰ παρατηρήσωμε τὰ ἑξῆς:

1. Ὁ Kant δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ τί ἐπακριβῶς ἐδίδαξε ὁ κάθε ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀτομικούς. Τοὺς ἀντιμετωπίζει ὅλους ὡς θεμελιωτές καὶ ὑποστηρικτές μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς διδασκαλίας.

2. Ἐρμηνεύει ὅρους, δηλωτικούς θεμελιωδῶν διδαγμάτων τῶν ἀρχαίων ἀτομικῶν, εἴτε ἀκολουθώντας ἀπόψεις πού εἶχαν διατυπώσει γι' αὐτοὺς παλαιότεροι μελετητές³ εἴτε στηριζόμενος στὴν κατὰ γράμμα σημασία τους.

3. Χρησιμοποιεῖ ὡς κριτήριό γιὰ τὴν ἐν γένει ἀποτίμηση τῆς ἀρχαίας ἀτομικῆς θεωρίας θρησκευτικές ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ διδασκαλίες καὶ καθιερωμένες κοσμολογικὲς ἀντιλήψεις. Ὅπως, τὴ δυναμικὴ ἐπενέργεια τοῦ θεοῦ στὴ γένεση τοῦ παντός καὶ τὴν τεολογικὴ λειτουργία τῆς φύσεως. Ἐλέγχει μὲ αὐστηρότητα τὴν ἀπουσία ἐνός κοσμοποιοῦ νοῦ καὶ καταδικάζει — ἄκριτα ὅμως — τὴν θεώρηση τῆς τύχης ὡς κοσμογονικοῦ παράγοντος⁴.

4. Χαρακτηρίζει καίριες διδασκαλίες τῶν ἀρχαίων ἀτομικῶν ὡς αὐθαίρετες ἐπινοήσεις, ἐπικαλούμενος τὴν κατὰ τὴν γνώμη του διάσταση μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς παρατηρήσιμης μορφῆς τῆς φύσεως. Ἐνα κοσμολογικὸ σύστημα, φρονεῖ ὁ Kant, τότε μόνον ἀποδίδει τὴν πραγματικότητα, ὅταν ὁ κόσμος πού κατασκευάζει εὐρίσκεται ὅμοιος πρὸς τὸν κόσμο πού «ἔχομε μπροστὰ στὰ μάτια μας»⁵.

2. *Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes*, Τόμ. II, σ. 123, 24-25.

3. Ὁ Kant στηρίζεται σὲ ἐρμηνεῖες τῶν μετὰ τὴν Ἀναγέννηση διανοητῶν. Περὶ αὐτῶν βλ. A. Stückelberger, *Antike Atomphysik. Texte zur antiken Atomlehre und zu ihrer Wiederaufnahme in der Neuzeit*, München 1979, σσ. 246 κ. ἑξ.

4. *Naturgeschichte*, Τόμ. I, σ. 227, 16 κ. ἑξ. Π6. καὶ *Beweisgrund*, Τόμ. II, σσ. 123 κ. ἑξ., 148.

5. *Naturgeschichte*, Τόμ. I, σ. 226, 3.

Ἀπό τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι ἡ στάση τοῦ προκριτικοῦ Καντ ἔναντι ὄλων τῶν ἀρχαίων ἀτομικῶν, ἄρα καί τοῦ Δημοκρίτου, εἶναι, ὅσον ἀφορᾷ τήν περί φύσεως θεωρία τους, ὄχι μόνο κριτική, ἀλλά καί σαφῶς ἐπιτιμητική. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως στίς ἐλλειπείς καί ἀνακριβεῖς γνώσεις πού εἶχε γι' αὐτήν, καθὼς καί στίς προδιαγραφές μελέτης του. Ἡ ἀδυσάλευτη πεποίθησή του γιά τήν τελολογική λειτουργία τῆς φύσεως τόν ἐμπόδισε νά διεισδύσει στόν πυρῆνα τῆς ἀρχαίας ἀτομικῆς θεωρίας. Οἱ κρίσεις πάντως πού διατυπώνει δέν μειώνουν τήν σημασία τῆς ἐνασχολήσεώς του μ' αὐτήν. Ἡ ἀπό μέρους του υἱοθέτηση πλείστων ὄσων διδαγμάτων της εἶναι ἀναμφίβολη. Ἡ αὐστηρότητα ἄλλωστε μέ τήν ὁποῖαν τήν κρίνει, βεβαιώνει τήν εὐρεία διάδοσή της. Μέ τήν κριτική του ὁ Καντ δείχνει —ἔχει δέ ἰδιαίτερη σημασία αὐτό— ὅτι ἀντιμετωπίζει τήν ἀρχαία ἀτομική θεωρία ὡς ζωντανή διδασκαλία καί ὄχι ὡς ἕνα κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἢ τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης. Καί πρέπει ἐπὶ τοῦ προκειμένου νά παρατηρηθεῖ ὅτι δέν μπορούσε νά πράξει διαφορετικά, ἀφοῦ, σύμφωνα καί μέ ὅσα ὁ ἴδιος γράφει, πολλά ἀπό τὰ διδάγματα τῆς εἴτε εἶχαν καταστεῖ ἀποδεκτά ἀπό διαπρεπεῖς ἐκπροσώπους τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης εἴτε τούς ἀπασχολοῦσαν ἔντονα.

Στά προκριτικά ἔργα τοῦ Καντ ἀπαντᾷ καί μία ἀναφορά ἀποκλειστικά στόν Δημόκριτο. Στό ἔργο *Ὅνειρα* ἐνός *δραματιστῆ*, θέλοντας ὁ Καντ νά τονίσει τίς δυσκολίες τῆς μεταφυσικῆς, παρομοιάζει πρὸς τόν Δημόκριτο αὐτόν πού καταγίνεται μαζί της. Καί οἱ δύο, γράφει, περιπλανῶνται σὸ κενό⁶. Θά ἐρωτήσῃ ἴσως κανεὶς: Εἰρωνεύεται ὁ Καντ τόν Δημόκριτο; Ἡ ἀπάντησή μας εἶναι ἀρνητική. Ὁ Καντ κάμνει ἕνα λογοπαίγνιο, μέ σκοπὸ νά ξεκουράσει τόν ἀναγνώστη του.

Στά ἔργα τῆς κριτικῆς περιόδου οἱ ἀναφορές τοῦ Καντ στόν Δημόκριτο εἶναι ὑπερβολικά περιορισμένες. Ἀπαντοῦν σέ δύο μόνο ἔργα: Στὴν *Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου* καί στὴν *Κριτική τῆς κριτικῆς δυνάμεως*. Στό δεύτερο, ἀναφερόμενος ὁ Καντ στὴν τυχαιότητα (*Kasualität*), μνημονεύει τόν Δημόκριτο μαζί μέ τόν Ἐπίκουρο. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτη ἡ ἐπιφυλακτικότητα του σχετικά μέ τὴ νοηματοδότηση τῆς τυχαιότητας (τύχης) ἀπὸ τούς δύο αὐτοὺς ἀτομικούς. Γράφει: «*Τὸ σύστημα τῆς τυχαιότητας, πού ἀποδίδεται στόν Ἐπίκουρο ἢ στόν Δημόκριτο, εἶναι, ἂν ἐρμηνευθεῖ κατὰ γράμμα, τόσο φανερά παράλογο, ὥστε νά μὴν χρειάζεται νά μᾶς ἀπασχολήσει*»⁷. Παρατηροῦμε ὅτι ὁ

6. *Träume eines Geistersehers*, Τόμ. II, σ. 368, 23.

7. *Kritik der Urteilstkraft*, Τόμ. V, σ. 391, 29-32.

Kant, ὅσον μέν ἀφορᾷ τήν τυχαιότητα γενικά, εἶναι τό ἴδιο αὐστηρός ὅπως ἦταν καί στά προκριτικά του ἔργα· ὅσον ὁμως ἀφορᾷ τή σημασία πού ὁ Δημόκριτος ἤ ὁ Ἐπίκουρος ἀπέδιδε σ' αὐτήν, εἶναι ιδιαίτερα ἐπιφυλακτικός. Ἡ ἐπιφυλακτικότητα του θά πρέπει νά ἀποδοθεῖ στό νέο πνεῦμα μέ τό ὁποῖον διεξάγει τώρα τίς ἔρευνές του. Εἶναι εὐλόγο ὁ κριτικός Kant νά ἐμφανίζεται προσεκτικός ὡς πρός τό ἀκριβές περιεχόμενο ὄρων, τῶν ὁποίων ἀγνοοῦσε τίς διεργασίες σχηματισμοῦ⁸. Γι' αὐτό ἄλλωστε καί ὁμολογεῖ ὅτι κρίνει τήν τυχαιότητα μέ κριτήριο τήν κατά γράμμα σημασία της.

Στήν *Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου* ὁ Kant μνημονεύει τόν Δημόκριτο μόνο του, παραθέτει δέ ἀποψή του γιά τήν ἀλήθεια. Μέ τήν ἀναφορά του στόν Ἀβδηρίτη φιλόσοφο, ἐπιζητεῖ νά ἐνισχύσει τήν ἐπιχειρηματολογία πού προσάγει ἐναντίον τῶν φυσιοκρατῶν (Naturalisten), ἐκείνων δηλαδή οἱ ὁποῖοι —ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει— ἀποφάσκουν, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, τήν αὐστηρή θεωρία (Spekulation) καί ἐξετάζουν τά ὕψιστα ἐρωτήματα μέ τήν βοήθεια τοῦ κοινοῦ λόγου, χωρίς ἐπιστήμη. Αὐτό, παρατηρεῖ ὁ Kant, «δέν μπορούν νά ἀνασύρουν τήν ἀλήθεια μέσα ἀπό τό βαθύ πηγάδι τοῦ Δημοκρίτου»⁹. Ὅπως εὐχερῶς καταφαίνεται, ὁ Kant ἔχει κατά νοῦν ἐκείνη τήν ἀποψη τοῦ Δημοκρίτου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, στίς προσπάθειες γνώσεως τῆς ἀληθινῆς φύσεως τῶν πραγμάτων συμπαρομαρτοῦν ἀνυπέρβλητες —ὡς ἐπὶ τό πολὺ— δυσκολίες, ἐπειδὴ ἡ ἀλήθεια εὐρίσκεται «ἐν θυθῶ»¹⁰.

Ὅσα μέχρι τώρα ἀναφέραμε φωτίζουν κυρίως τήν στάση τοῦ Kant ἀπέναντι τῆς ἀρχαίας ἀτομικῆς θεωρίας γενικά καί μόνο ἀμυδρῶς ἀποκαλύπτουν τήν ἀποκλειστικά ἀπέναντι τοῦ Δημοκρίτου στάση του. Αὐτήν μᾶς τήν γνωρίζουν σκέψεις πού ἀπαντοῦν σέ χειρόγραφα κατάλοιπά του. Πρόκειται γιά σκέψεις —στοχασμούς— πού κάνει ὁ Kant μέ ἀφορμή ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες, ὅσο αὐστηρά καί ἂν φυλοκρινηθοῦν, δέν θά καταστεῖ δυνατόν νά ἀποσυσχετισθοῦν ἀπό τόν Δημόκριτο.

Στά χειρόγραφα κατάλοιπά του *Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ωραίου καί Στοχασμοί ἐπὶ τῆς ἀνθρωπολογίας*, ὁ Kant σχολιάζει διδάγματα τοῦ Δημοκρίτου καί ἀναζητεῖ τό βαθύτερο νόημά τους. Καμιά κριτική

8. Γιά τά προβλήματα πού ἀντιμετώπισε ὁ Kant σχετικά μέ τήν ἐρμηνεία ὄρων προγενεστέρων του φιλοσοφημάτων, βλ. Νικολάου Χρόνη, «Ἡ περὶ σχηματοποιήσεως θεωρία τοῦ Kant», *Παρουσία*, Τόμ. Α (1982), σ. 54.

9. *Kritik der reinen Vernunft*, Τόμ. III, σ. 552, 9. Τόμ. IV, σ. 533, 2.

10. Diels-Kranz, 68 B 117. Πθ. καί Θεόφилου Βείκου, *Προσωκρατική Φιλοσοφία*, Ἀθήνα 1980, σσ. 268 κ. ἑξ.

διάθεση εκ μέρους του· καμιά εκδήλωση διαφωνίας. Μόνο προβληματισμός και προσπάθεια όρθης κατανόησης. Βέβαια οι Δημοκρίτειες απόψεις πού συζητεί ο Kant δέν αναφέρονται στην προβληματική της φυσικής γενέσεως· αναφέρονται —όπως και στην αρχή δηλώσαμε— στον τρόπο διαγωγής του ανθρώπου, κυρίως της σωστής αντιδράσεώς του στις διάφορες καταστάσεις του βίου, και στον κόσμο γενικά. Φαίνεται πώς ο Kant εγνώριζε την διδασκαλία του Δημοκρίτου γιά την *εὐθυμίη*, καθώς και τις πληροφορίες εκείνες πού, σχετικά μέ τόν χαρακτήρα του, παραδίδει μιά αναμφίβολα ανεκδοτολογική¹¹, ἴσως ὅμως και αἰτιολογική συνάμα φιλολογία. Ὅπωςδὴποτε οἱ γνώσεις τοῦ Kant γιά τήν περί εὐθυμίας θεωρία τοῦ Δημοκρίτου εἶναι και περιορισμένες και συγκεκριμένες. Μελετᾶ πάντως τίς πληροφορίες πού διαθέτει και προσπαθεῖ νά ανασυγκροτήσει τίς Δημοκρίτειες απόψεις. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι μερικές φορές παραθέτει προτάσεις, τίς ὁποῖες ἀποδίδει στόν Δημόκριτο, γράφει μάλιστα στό τέλος κάθε μιάς τό ὄνομα τοῦ Ἀβδηρίτη φιλοσόφου. Μέ αὐτό δέν ὑποδηλώνει ὅτι καταγράφει ἀποσπάσματα ἔργων τοῦ Δημοκρίτου· δείχνει ἀπλῶς ὅτι μεταξύ τῶν προτάσεων ἐκείνων και τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ὑπάρχει νοηματική συνάφεια. Παραθέτομε μερικές ἀπό τίς προτάσεις αὐτές, συγκεκριμένα δέ ἀπό ἐκείνες πού ἔχουν γιά θέμα τους τόν κόσμο.

«Ἄν ὁ κόσμος εἶναι ἀντικείμενο γέλωτος»¹².

«Ἄν ὁ κόσμος εἶναι θέαμα πρὸς γέλωτα»¹³.

Ὁ Kant παραθέτει τίς παραπάνω προτάσεις χωρίς νά τίς σχολιάζει. Τίς ἔχει βέβαια σχηματίσει ὁ ἴδιος, ὄντας ὅμως πεπεισμένος ὅτι μεταγράφει Δημοκρίτειες απόψεις. Ὁ τρόπος, κατά τόν ὁποῖον τίς ἔχει διατυπώσει, φανερώνει τόν προβληματισμό του. Ὁ Kant δηλαδή διερωτᾶται, ἂν νομιμοποιεῖται ἕνας τέτοιος χαρακτηρισμός τοῦ κόσμου. Στό ἐρώτημα αὐτό ἀπαντᾷ σέ ἄλλους στοχασμούς, ὅπου και μᾶς παρέχει τήν δυνατότητα νά ἀντιληφθοῦμε τήν ἔννοια μέ τήν ὁποία χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τήν λέξη κόσμος. Πρόκειται γιά στοχασμούς πάνω στόν ἄνθρωπο γενικά. Ἐστιακό σημεῖο τῶν στοχασμῶν αὐτῶν τοῦ Kant εἶναι ὁ δυῖσμός πού, κατά τή γνώμη του, διήκει στην ἀνθρώπινη διαγωγή. Ὁ ἄνθρωπος, φρονεῖ ὁ Kant, εἶναι φύσει κακός, πράττει δέ τό ἀγαθόν ὄχι ἀπό ἐσωτερική παρόρμηση, ἀλλά ἀπό ἐξωθεν ἀναγκασμό¹⁴. Ἀποτελεῖ, κατά συνέπεια, τό πεδίο συγκρούσεως δύο ἀντιθέτων δυνάμεων. Ἡ σύγκρουση αὕτη μαρτυρεῖ τήν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου. ἡ ὁποία καὶ συνεπάγεται τήν ἀθλιότητά του. Μιά τέτοια κατάσταση ὅμως, σημειώνει ὁ Kant, δέν δικαιολογεῖ τήν θεώρηση τοῦ

11. Diels-Kranz, 68 A 2,21,40.

12. *Reflexionen zur Anthropologie*, Refl. 1072 Τόμ. XV, 2¹, σ. 476,13.

13. *Αὐτόθι*, Refl. 1492, Τόμ. XV, 2², σ. 753, 1.

14. *Αὐτόθι*, Refl. 1425, Τόμ. XV, 2², σ. 622,9 κ. ἐξ.

άνθρώπου υπό άπαισιόδοξο πρίσμα, διότι «*ή άθλιότητά του δέν πρέπει νά μās προκαλεί θλίψη, αλλά θυμηδία*»¹⁵.

Ο Kant άποδίδει στόν Δημόκριτο τήν παραπάνω πρόταση, συνάμα δέ διερευνά τό βαθύτερο περιεχόμενό της. Συνάπτοντάς την πρós εκείνη στήν όποίαν ό κόσμος χαρακτηρίζεται ως άντικείμενο γέλωτος, στοχάζεται επί της σχέσεως άνθρώπου καί κόσμου. Άναζητεί τό στοιχείο έκείνο τό όποιο, άποτελώντας κοινό γνώρισμα καί τών δύο, επιτρέπει τόν χαρακτηρισμό τους ως άντικειμένων πού προκαλούν διάθεση πρós γέλωτα. Ός τέτοιο θεωρεί τούς στοιχειωτικούς όρους «*αύτου έδω του κόσμου*»¹⁶ καί τήν επίπτωσή τους στόν άνθρωπο. Αύτός έδω ό κόσμος, σημειώνει, συναπαρτίζεται από τίς διάφορες καταστάσεις πού αντιμετωπίζει ό άνθρωπος· οί καταστάσεις όμως αυτές άδυνατούν νά ταραξουν τήν ψυχή του. Παρεμβάλλουν άσφαλώς έμπόδια στήν προσπάθεια του άνθρώπου νά φθάσει στήν εύθυμία, ένίοτε συνεπάγονται τήν άθλιότητά του, καθ' αυτές όμως θεωρούμενες δέν είναι τίποτε άλλο παρά άπατηλές εικόνες, γι' αυτό καί μόνο θυμηδία προκαλούν. Συνεπώς όχι ό άνθρωπος, αλλά οί αίτίες τής άθλιότητάς του· όχι ό κόσμος, αλλά αύτός έδω ό κόσμος —τά «*σύμφορα καί τά άσύμφορα*»¹⁷ δηλαδή— είναι άντικείμενο θυμηδίας, διότι τόσον αυτά όσο καί εκείνες δέν ύφίστανται κατ' αλήθειαν. «*Ο Δημόκριτος*», επάγεται ό Kant, «*είδε τόσο τίς συμφορές όσο καί τίς εϋτυχίες ως πλάσματα φαντασίας· μικρών παιδιών. Ο Ήράκλειτος εκτύπησε μέ σκοτάδι τήν ψυχή*»¹⁸.

Αν παραβλέψουμε τίς άνεκδοτολογικές διηγήσεις, πού λανθάνουν σέ πολλές από τίς σκέψεις του Kant, καί ξεετάσσουμε τήν συλλογιστική πού αύτός προβάλλει, θά δοϋμε ότι θεωρεί κύριο στόχο τής ήθικής του Δημοκρίτου τήν άπελευθέρωση του άνθρώπου από τήν επενέργεια πού άσκούν επάνω του οί διάφορες καταστάσεις του βίου. Σύμφωνα μέ τόν Kant, ό Άβδηρίτης φιλόσοφος δέν τοποθέτησε τήν άπελευθέρωση αυτή του άνθρώπου στήν άπόσχιση του από αυτόν έδω τόν κόσμο, αλλά στή συνειδητοποίηση τής σχέσεώς του πρós αυτόν. Αύτός έδω ό κόσμος καί ό άνθρωπος σχετίζονται μεταξύ τους, άφού ό πρώτος παρεμβάλλεται σέ κάθε ένέογεια του δεύτερου, ή παρεμβολή δέ αυτή είναι έπακόλουθο τής συ-άφειάς τους. Κατά τόν Kant, ό Δημόκριτος μπόρεσε καί έκανε τήν διαπίστωση αυτή, έπειδή διέλυσε τήν άχλύ πού περιβάλλει άνθρωπο καί κόσμο, γι' αυτό άλλωστε «*στοχάστηκε γιά τόν άνθρωπο καλύτερα άπ' ό,τι στοχάστηκε ό Ήράκλειτος*»¹⁹.

15. *Bemerkungen zu den Beobachtungen*, Τόμ. XX, σ. 152, 7.

16. *Reflexionen zur Anthropologie*, Refl. 1425, Τόμ. XV, 2^ο, σ. 622,17.

17. Diels-Kranz, 68 B 188.

18. *Reflexionen zur Anthropologie*, Refl. 1511, Τόμ. XV, 2^ο, σ. 832, 18-20.

19. Αύτόθι, Refl. 1425, σ. 622,16

Ὁ Kant μνημονεύει ἐπίσης τόν Δημόκριτο σ' ἐκεῖνα ἀπό τὰ χειρόγραφα κατάλοιπά του πού φέρουν τόν τίτλο *Στοχασμοί ἐπὶ τῆς λογικῆς*. Δέν παραθέτει σ' αὐτὰ καμιά ἄποψη τοῦ Ἀβδηρίτη φιλοσόφου οὔτε κρίνει διδάγματά του. Ἡ στάση του αὐτῇ ἐρμηνεύεται ἀπό τό περιεχόμενο τῶν στοχασμῶν του. Σ' αὐτούς ὁ Kant κάμνει ἓνα σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ὡς κατὰ κόσμον σοφίας (Weltweisheit) καί ἓνα σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς λογικῆς. Τόσο στό ἓνα ὅσο καί στό ἄλλο ἀναγράφει ἐκείνους τούς φιλοσόφους πού ἱδρυσαν δική τους Σχολή καί χάραξαν μιά νέα κατεύθυνση στίς φιλοσοφικές ζητήσεις. Πλαίι στό ὄνομα κάθε φιλοσόφου ἀναγράφει τήν ἐπίνοια ἐκείνη στήν ὁποίαν συνοψίζεται ἡ διδασκαλία του καί δηλώνεται ἡ συμβολή του στήν πρόοδο τῆς φιλοσοφίας. Τόν Δημόκριτο τόν μνημονεύει καί στά δύο σχεδιάσματα. Στό πρῶτο²⁰, ἐπιτάσσει τοῦ ὀνόματός του τήν λέξη *atomī*, στό δεύτερο²¹, προτάσσει αὐτοῦ τήν λέξη *Physici*. Μέ τό πρῶτο παράθεμα ὁ Kant δείχνει ὅτι θεωρεῖ τόν Δημόκριτο θεμελιωτῇ καί κύριο ἐκπρόσωπο τῆς ἀρχαίας ἀτομικῆς φυσικῆς. Μέ τό δεύτερο παράθεμα δηλώνει ὅτι γινώριζε τίς πληροφορίες ἐκεῖνες πού φέρουν τόν Ἀβδηρίτη φιλόσοφο ὡς συγγραφέα λογικῶν ἔργων²², συνάμα δέ —καί αὐτό εἶναι τό σπουδαιότερο— ὅτι ἀναγνωρίζει αὐτόν ὡς τόν μόνο ἀπό τούς ἀρχαίους ἀτομικούς πού δικαιούται νά φέρει τήν προσωνυμία τοῦ μελετητοῦ τῆς λογικῆς.

Ἀνασκοποῦντες ὅσα εἶπαμε, παρατηροῦμε ὅτι οἱ ἀναφορές τοῦ Kant στόν Δημόκριτο θέτουν στόν μελετητῇ τῆς φιλοσοφίας τους πολλά ἐρωτήματα. Δέν εἶναι ἀσφαλῶς δυνατόν νά τά ἐξετάσουμε ἐδῶ ὅλα. Θά περιορισθοῦμε στό ἀκόλουθο: Δικαιούμεθα νά μιλάμε γιά ἐπίδραση τοῦ Ἀβδηρίτη φιλοσόφου ἐπὶ τοῦ θεμελιωτοῦ τῆς υπερβατικῆς φιλοσοφίας; Ἡ ἀπάντηση δέν μπορεῖ νά εἶναι μονολεκτική. Στίς κοσμολογικές του μελέτες ὁ Kant ἐπηρεάστηκε ἀπό τήν ἀτομική θεωρία γενικά καί ὄχι ἀπό ἓνα συγκεκριμένο ἐκπρόσωπό της. Ἄν θέλαμε νά ἀναζητήσουμε ἐκεῖνον ἀπό τούς ἀρχαίους ἀτομικούς πού ἀναμφίβολα τόν ἐπηρέασε στίς ἐν γένει φιλοσοφικές του ζητήσεις, θά ὀδηγοῦμεθα ἀσφαλῶς στόν Ἐπίκουρο. Ὁ Δημόκριτος τόν ἐντυπωσίασε καί τόν προβληματίσε, ὁ προβληματισμός ὅμως πού τοῦ ἐδημιούργησε δέν φαίνεται νά εἰσχώρησε στά ἐκδεδομένα ἔργα του· εἶναι πάντως καταφανές στά χειρόγραφα κατάλοιπά του, τά ὁποῖα —ὡς

20. *Reflexionen zur Logik*, Refl. 1635, Τόμ. XVI, σ. 57, 11.

21. *Αὐτόθι*, σ. 59,6.

22. Diels-Kranz, 68 A 33.

γνωστόν— ἐκτείνονται καί στis δύο περιόδους τῆς φιλοσοφίας του. Ὁ Kant, πέρα τῆς διδασκαλίας τοῦ Δημοκρίτου γιά τά ἄτομα, γνῶριζε καί ὀρισμένα ἀπό τά γνωσιολογικά, ἠθικά καί ἀνθρωπολογικά του διδάγματα. Τήν γνώση του γιά τά τελευταῖα κυρίως τήν ἀπέκτησε ἀπό δευτερεύουσες πηγές καί ἀπό μιά ἀνεκδοτολογική ὥς ἐπὶ τό πολύ φιλολογία, τήν ὁποίαν —πρέπει νά σημειωθεῖ— δέν φαίνεται νά υιοθετεῖ ὥς ἔχει. Τήν λαμβάνει μέν ὑπ' ὄψη, πλὴν ὅμως τήν μεταπλάθει καί ἀναζητεῖ τήν Δημοκρίτεια διδασκαλία πού —κατά τήν γνώμη του— ἐμπεριέχει. Ἀπό τά ἠθικά διδάγματα τοῦ Δημοκρίτου μελέτησε ἐκεῖνα πού ἀναφέρονται στήν *εὐθυμία*. Αὐτῆς ἀνεζήτησε τό περιεχόμενο, τό ὁποῖον καί μετέγραψε σέ ἀφορισμούς. Δέν τῆς προσέδωσε —καί ὀρθῶς— ἡδονιστικόν χαρακτήρα οὔτε ὅμως καί σαφῶς πνευματικόν²³. Τήν ὑπέλαβε ὡς ἐκδήλωση τῆς ἀπό μέρους τοῦ ἀνθρώπου συνειδητοποιήσεως τῆς ἀσημαντότητας τῶν διαφόρων καταστάσεων τοῦ βίου. Ἡ συνειδητοποίηση αὐτή, φρονεῖ ὁ Kant, συνεπάγεται τήν εὐθυμία, ἐκείνη δηλαδή τήν κατάσταση τῆς ψυχῆς καί τοῦ πνεύματος πού ἐπέρχεται ὅταν ὁ ἀνθρώπος συμφιλιωθεῖ μέ τόν κόσμον, ὅταν, μέ ἄλλα λόγια, κατανοήσῃ ὅτι τά «*σύμφορα καί τά ἀσύμφορα*» δέν ἔχουν τήν ἐπενεργητική δύναμη πού τοὺς ἀποδίδει.

Συνοψίζοντες παρατηροῦμεν ὅτι οἱ ἀφορισμοί πού κάνει ὁ Kant σέ χειρόγραφα κατάλοιπά του, παρακινούμενος ἀπό Δημοκρίτειες διδασκαλίες, δείχνουν τήν βαθεῖα ἐντύπωση πού τοῦ προέξηνησε ὁ Ἀβδηρίτης φιλόσοφος καί τίς ἀφορμές πού τοῦ ἔδωσε, ὥστε νά μελετήσῃ ἄνθρωπον καί κόσμον ὑπὸ τό αὐτό πρίσμα. Ἀσφαλῶς παραμένει ἀνοιχτό τό ἐρώτημα, γιατί Δημοκρίτειες ἀπόψεις πού ἀπαντοῦν σέ χειρόγραφα κατάλοιπα, δέν ἀπαντοῦν καί σέ ἐκδεδομένα ἔργα, τήν στιγμή μάλιστα πού ἡ συγγραφή ἀρκετῶν ἀπό αὐτά πρέπει νά συμπίπτει ἢ νά προηγεῖται χρονικῶς τῆς καταγραφῆς ἐκεῖνων²⁴. Τό ἐρώτημα αὐτό παραμένει ἀνοιχτό, ἐπειδὴ μόνο εἰκονολογικῶς μπορεῖ νά ἀπαντηθεῖ. Ἡ ὁποιαδήποτε ὅμως ἀπάντησή του δέν διαγράφει, κατά τή γνώμη μας, τή σημασία τῶν ὧσων περὶ τοῦ Δημοκρίτου ἀναφέρει ὁ Kant στά χειρόγραφα κατάλοιπά του. Οἱ ἀπόψεις πού μέ ἀφορμὴ Δημοκρίτειες διδασκαλίες διατύπωσε ὁ Kant γιά τόν ἄνθρωπον καί τόν κόσμον, δείχνουν ὅτι ὁ Ἀβδηρίτης φιλόσοφος τόν παρεκίνησε νά ἀναζητήσῃ τρόπο συμφιλιώσεως τοὺς πού νά ἀνακύπτει ἀπὸ τήν μεταξὺ τοὺς συνάφεια καί νά μὴν καθορίζεται ἀπὸ ἔξωθεν προσδιορισμούς. Ὅσο περιορισμένο καί ἂν εἶναι τό νοηματικόν

23. Γιά τήν ἔννοια τῆς εὐθυμίας, πβ. Ε. Μουτσοπούλου, *Ἡ προσωκρατικὴ διανόηση*, Ἀθῆναι 1978, σ. 56.

24. Γιά τό πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τῶν χειρογράφων καταλοίπων τοῦ Kant, βλ. Ε. Adickes, «Einleitung in die Abtheilung des handschriftlichen Nachlasses», Εἰς *Kant's handschriftlicher Nachlass*, Τόμ. I (XIV), Berlin 1911, σσ. XXVIII κ. ἔξ. Πβ. ἐπίσης Ν. Hinske, *Kants Weg zur Transzendentalphilosophie*, Stuttgart 1970, σσ. 59 κ. ἔξ.

εὔρος τῆς λέξεως κόσμος στούς στοχασμούς πού κάνει ὁ Kant ὑπό τὴν ἐπήρεια τοῦ Δημοκρίτου, δέν παύει νά δείχνει ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἀτομικός τόν ἐδίδαξε πῶς ἄνθρωπος καί κόσμος συνδέονται, γιά τὴν μελέτη δέ τοῦ μεταξύ τους δεσμοῦ καί τῶν ἐπιπτώσεων πού αὐτός συνεπάγεται πρέπει νά συνεργασθοῦν φιλοσοφία καί φυσική ἐπιστήμη. Μὲ τὴν συνεργασία αὐτή θά καταστεί δυνατή ἡ συγκρότηση μιᾶς ἀνθρωπολογίας πού θεμέλιο καί κατακλεῖδα τῆς θά ἀποτελεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἄνθρωπος καί κόσμος συνιστοῦν ἐνότητα, ἀφοῦ καί οἱ δύο προσδιορίζονται ἀπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους.

ZUSAMMENFASSUNG

Nikolaos Chronis, *Kants Hinweise auf Demokrit*

Sowohl in seinen vorkritischen als auch in seinen kritischen Schriften spricht Kant von Demokrit. In den vorkritischen Schriften erwähnt er ihn jedesmal, wenn er sich allgemein mit der antiken Atomphysik beschäftigt, und nennt ihn mit den anderen Atomisten regelmässig zusammen. Ein einziges Mal spricht er von Demokrit allein, führt aber keine direkte Stelle von ihm an. Er hält jeden, der sich mit der Metaphysik befasst, als 'im leeren Raume' wandelnd wie Demokrit.

In den kritischen Schriften Kants gibt es zu wenig Hinweise auf Demokrit. Sie kommen in zwei Schriften vor: in der *Kritik der reinen Vernunft* und in der *Kritik der Urteilskraft*. In der letzteren Schrift erwähnt Kant Demokrit in bezug auf die Kasualitätslehre. Weil er aber im Zweifel ist, ob diese Lehre Demokrit oder Epikur zugeschrieben werden sollte, erwähnt Kant beide. Die Erwähnung Demokrits in der *Kritik der reinen Vernunft* ist besonders beachtenswert. Kant führt eine Ansicht von Demokrit, die nicht direkt in Verbindung zur Physik steht; es handelt sich dabei um diesen demokriteischen Satz, der die mit der Auffindung der Wahrheit verbundenen Schwierigkeiten unterstreicht.

Wenn Kants Hinweise auf Demokrit auf die obengenannten Fälle beschränkt wären, würde mein Beitrag vielleicht nicht gerechtfertigt sein. Diese Hinweise aber Kants Beziehung zur antiken Atomphysik überhaupt bezeugen, was —wie bekannt— festgestellt und von dem Gründer der kritischen Philosophie selbst anerkannt worden ist. Mich beschäftigt in diesem Beitrag allerdings ausschliesslich die Beziehung Kants zu Demokrit. Sicher ergibt sich aus dem oben Gesagten Demokrits sowie der anderen Atomisten Präsenz in Kants Werken; daraus aber erklärt sich die Stellungnahme Kants zu Demokrit nicht.

Die Anhaltspunkte sind vorwiegend Gedanken des kritischen Philosophen nach strikt demokriteischen Lehren, die tatsächlich Kants Beziehung zu Demokrit bezeugen. Sie kommen in seinem handschriftlichen Nachlass vor. Ich weise auf die *Reflexionen zur Anthropologie* und die *Reflexionen zur Logik* hin, insbesondere auf die ersten. Mehrere der Ansichten, die Kant darin über den Charakter des Menschen, über die Laune und die Welt überhaupt äussert, kommentieren entsprechende demokriteische Lehren. Andererseits nennt Kant Demokrit sowohl allein als auch mit den anderen Atomisten zusammen in den *Reflexionen zur Logik*, eigentlich nur dort, wo er eine Geschichte der Weltweisheit überhaupt und eine Historie der Logik skizziert. Kant zitiert Demokrit nicht wörtlich, macht aber etwas besonders wichtiges; er teilt nämlich nur Demokrit den *Physikern* zu, als ob er zeigen wollte, dass Demokrit allein der eigentliche Atomist der antiken Welt überhaupt gewesen wäre.

Mein Referat über Kants Hinweise auf Demokrit ergibt folgendes: Kant hat die Philosophie Demokrits —wie auch die antike Atomphysik überhaupt— meist der Sekundärliteratur entnommen. Seine Meinung darüber entstand aufgrund der Ergebnisse moderner Naturforscher. Von den Atomisten hat ihn bekanntlich Epikur am meisten beeinflusst, Demokrit aber hat ihn tief beeindruckt. Aus seinem handschriftlichen Nachlass erfahren wir, dass Kant jenen Zweig der demokriteischen Philosophie kennengelernt hatte —auf welchem Wege auch immer— der das Verhältnis von Menschen und Welt überhaupt betrifft. Aus der Anthropologie Demokrits übernahm der Kant der Reflexionen, dass Mensch und Welt unter dem gleichen Gesichtspunkt betrachtet werden sollten. Kant stimmte der Ansicht Demokrits zu, dass Mensch und Welt voneinander nicht unabhängig sind, zumal sie beide den gleichen Entstehungsbestimmungen unterliegen.